

Mahzen Defterleri'dir. İki adet olan bu defterler bir çeşit kayıt, repertuvar ve sicil defterleridirler. Bunlardan 1 numaralı mahzen defteri 1287 (1870) yılında beylikçi kesedarı Hasan Zîver Efendi tarafından temize çekilmiş, daha sonra pek çok ilâve yapılmıştır. 348 sayfalık bir cilttir. 2 numaralı mahzen defteri ise daha sonra yazılmıştır. 235 sayfa olup sadece 48 sayfası yazılmıştır. Bu iki mahzen defterinde yer alan defter serilerinden Dîvân-ı Hümâyûn'a ait defterler içinde en önemlisi, 263 adet defterden oluşan Mühimme Defterleri serisidir (bk. MÜHİMME DEFTERİ). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin önemli tasniflerinden biri de Defterhâne'ye ait Tapu-Tahrir Defterleri serisidir. Bunların Latin harfleriyle muntazam katalogları yapılmıştır (bk. TAPU TAHRİR DEFTERLERİ).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif çalışmaları 1980 yılından sonra yeniden canlandı. İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nün 30 Mart 1985'teki "Arşivcilik ve Dokümantasyon Paneli" ve Türk-Arap Kültür İlişkileri Vakfı'nın 17-19 Mayıs 1985'te düzenlendiği "Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu" ile arşiv konusu tekrar gündeme geldi. Özellikle devrin başbakanının sempozyuma bizzat katılarak arşiv konusunu bir devlet meselesi olarak ele aldıklarını söylemesi yeni gelişmeler sağladı. Ardından geniş imkânları olan bir fon kuruldu. Osmanlı Arşivi'ne bina, personel, teçhizat ve ekipman için büyük imkânlar sağlandı. Yüksek ücret politikasıyla personel sayısı artırılarak tasnif çalışmaları hız verildi ve böylece pek çok belgenin tasnifi tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunuldu. Bu imkânlar sonucu 1458-1838 arası Tanzimat Öncesi Merkez Defterleri otuz dokuz, Maliye Nezâreti Defterleri yirmi altı, Rumeli Müfettişliği, Meclis-i Valâ, Sıhhiye Nezâreti, Darphâne Nezâreti, Âmedî Kalemî, Bâb-ı Seraskerî ve Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri de birer katalog halinde tasnif edildi. Ayrıca Bâb-ı Âsafî, Rumeli Müfettişliği, Eyâlet-i Mümtâze Kalemî ile Yıldız ve Dâhiliye Nezâreti'nin idâre-i Umûmiyye, siyasi, hukuk kısımlarına ait evraklar seksen beş katalog halinde araştırmaya sunuldu. Bunlardan başka Dahiliye ve Hariciye nezâretlerinin çeşitli kalemliyle sadârete ait tasnif çalışmaları devam etmektedir. Bu son yapılan tasnif çalışmaları modern arşivcilik prensipleri doğrultusunda bilgisayara göre yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

- BA, MD, nr. 144, s. 3; nr. 166, s. 2; nr. 183, s. 4, hk. 11; BA, *İrâde-Mâliye*, nr. 17, y. 1317; *Kânunnâme*, Âtuf Efendi Ktp., nr. 1734, vr. 12^a; *Takvîm-i Vekâyî*, nr. 309 (2.2.1262); Abdurrahman Şeref, "Evrâk-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyemiz", *TOEM*, I (1326), s. 9-19; Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 106-209; Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955; a.mlf., "Diplomatik Bilgisi Bakımından Başvekâlet Arşivi", *TTK Bildiriler V* (1960), s. 355-364; a.mlf., "Arşiv: İstanbul'da Bulunan Evrak Hazinesi", *İst.A*, II, 1064-1066; Paul Dumont, "Les Archives Ottomanes en Turquie", *Les Arabes Par Leurs Archives (XVe-XXe Siècle)*, Paris 1976, s. 229-243; Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979; a.mlf., "Les Archives de Turquie, Aperçu Historique et Perspectives", *Travaux et Recherches en Turquie 1983, Collection Turcica IV*, Paris 1983, s. 161-178; a.mlf., "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin, Osmanlı Devleti Arşivi ve Mülga Sadâret Evrâkının Muhâfazası Hakkında Aldığı Kararlara Âit Ba'zı Belgeler", *TED*, sy. 12 (1982), s. 593-610; a.mlf., "Les Archives de la Présidence du Conseil (Başbakanlık Arşivi) à Istanbul", *Études Médiévales et Patrimoine Turc*, Paris 1983, s. 27-54; a.mlf., "Yıldız Arşivi'ne Dâir", *TD*, sy. 32 (1979), s. 563-586; a.mlf., "Başbakanlık Arşivi", *TDA*, I/4 (1980), s. 68-89; a.mlf., "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Arşivlerimize Ait Belgeler", *a.e.*, sy. 47 (1987), s. 85-109; İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara 1980, s. 29-30; a.mlf., "Bizde Devlet Arşivi Konusu", *TKDB*, XXX/2 (1981), s. 57-66; a.mlf. — Necati Aktaş, *el-Arşifü'l-‘Osmânî*, Amman 1986; Paul Wittek, "Les archives de Turquie", *Byzantion*, XIII, Bruxelles 1938, s. 691-699; Bernard Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), s. 139-155; İ. Hakkı Konyalı, "Türk Hazinesi Evrakı", *Tarih Hazinesi*, sy. 4, İstanbul 1951, s. 175-178; a.mlf., "Türk Arşivi", *a.e.*, sy. 5 (1951), s. 234-238; Salahaddin Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivçiliği", *TTK Tebliğler IV* (1952), s. 182-189; Lajos Fekete, "Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei", *Act.Dr.Hung.*, III, Wien 1953, s. 179-206; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD*, III/5-6 (1953), s. 95-122; a.mlf., "Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları", *VD*, VI (1965), s. 111-136; Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *BTDD*, II/7 (1968), s. 44-47; Nejat Göyünç, "XV. Yüzyılda Ruûs ve Önemli", *TD*, XVII/22 (1968), s. 17-34; Raoul Guez, "İl Başvekâlet Arşivi in Istanbul", *Rassegna Degli archivi di Stato*, sy. 28, Roma 1968, s. 598-622; Stanford J. Shaw, "The Yıldız Palace Archives of Abdulhamid II", *Ar. Ott.*, III (1971), s. 212-237; Eşref Eşrefoğlu, "Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadâret Evrakı ve Provenance Sisteminin Uygulanması", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 225-232; a.mlf., "Mümtâze Kalemî ve Bulgaristan Belgeleri", *GDAAD*, sy. 6-7 (1978), s. 189-203; Rahim Erişti, "Devlet Arşivlerinde Yeni Bir Dönem", *TKDB*, XXXIV (1985), s. 30-32; *Osmanlı Arşivi Bülteni*, I, İstanbul 1990; B. Lewis, "Başvekâlet Arşivi", *El²* (İng.), I, 1089-1091.

NECATİ AKTAŞ — YUSUF HALAÇOĞLU

BAŞBAKİ KULU

Osmanlı maliye teşkilâtında defterdarlığa bağlı yoklama ve vergi bakaya tahsili ile görevli âmir.

Başbâki Kulluğu'nun ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Memuriyetin Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas edildiği belirtilmekle birlikte bu husus herhangi bir kaynağa dayanılamamaktadır. Ancak defterdarlığın bünyesinde böyle bir işi yapan görevlinin bulunması mümkün ise de bunun bir daire şeklinde teşekkülü muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Nitekim bu döneme ait bazı vesikalarda bakaya teftişiyile görevlendirilen kimselere rastlanıldığı gibi (BA, MD, nr. 2, s. 104/1067), 1576 tarihli bir başka kayıta bâki çavuşluğu adlı bir görevin bulunduğu ve bu çavuşların defterdarlığa bağlı olarak devlete ait bakiye gelirleri toplamakla görevli olduğu anlaşılmaktadır (BA, MD, nr. 28, s. 209). Ayrıca *bâki* kelimesinin Türkçe *bak* maktan mı, yoksa Arapça "geri kalan" anlamındaki *bâkiden* mi geldiği tartışmalı olmakla birlikte bunların hesap bakiyelerini kontrol etmeleri ve toplamaları, tuttukları defterlere bakaya veya bâki defterleri denmesi, bu görev adının vergi bakiyeleri ile ilgisini göstermektedir.

Bazı kaynak ve vesikalarda "ser-gulâm-ı bâki" de denen başbâki kulu devlete ait gelirlerin toplanmasında önde gelen bir memurdu ve emrinde çalışanlara "bâki kulları" denirdi. Bu dairenin tam olarak teşekkül ettiği XVII. yüzyılda Başbâki Kulluğu, doğrudan doğruya defterdara bağlı beş daireden biriydi. Emrinde çalışanların sayısı ise altmış kadardı. Bunlar hazineye borcu olup da vermeyenleri, zimmetlerinde devlete ait mal bulunanları soruşturarak tahsilâtı yaparlardı. Başbâki kulunun emrindeki bâki kulları zaman zaman diğer maliye memurlarının işlerine ve hesaplarına baktıkları gibi yoklama ve teftiş için taşraya da gönderilirlerdi. Başbâki kulu, maliyeye borcu olanları kendi konağında göz altına alırdı. Burası sorgulamanın yapıldığı, borçlunun veya zimmetinde devlete ait mal bulunan kimsenin borcunu yahut zimmetini temizleyinceye kadar kaldığı bir hapishane gibiydi. Nitekim zimmetinde 2000 kuruş kalan Midilli

Nâzırı Osman Ağa başbâki kulunun ko-
nağında göz altına alınmıştı (BA, Cevdet-
Bahriye, nr. 10.059). Defterdar Cânib Ali
Efendi 1693'te birtakım suçlar isnadı-
yla azledilince derhal başbâki kulu ha-
pishanesine atılmış ve yirmi gün bura-
da kalmıştı. 1694'te Vezîriâzam Bozok-
lu Mustafa Paşa azledildikten sonra ket-
hüdâsı ve hazinedarı başbâki kulu hap-
sine alınarak mallarının ve parasının so-
ruşturma ve sayımı yapılmıştı (Defterdar
Mehmed Paşa, III, 139, 181). Başmuhase-
beci Halil Efendi bazı yolsuzlukları ve
zimmetinde mal kalması sebebiyle def-
terdar tarafından teftişe uğramış, bor-
cunu ödemek üzere başbâki kulu hapis-
hanesine gönderilmişti (Subhî, vr. 149^b).
Gümrükçü İshak Ağa da hesaplarının
görülmesi için başbâki kulunun hapsine
konulmuştu (Şem'dânizâde, I, 180).

Başbâki kulu, defterdarlık ile halk ara-
sındaki vergi anlaşmazlıkları davalarına
bakan maliye mahkemesinde, vergi baş-
tahsildarı sıfatıyla maliye namına iddia
makamı olarak bulunurdu. Bu mahke-
melerde daha çok ölen mültezimlerin
zimmetlerinde kalan mallar ve müsa-
dere sebebiyle malları alınanların davaları
görülürdü. Ayrıca vefat eden bazı
zengin şahısların geride bıraktıkları mal-
ların tesbiti ve gizlenenlerin buldurul-
ma işinde de başbâki kulu görevlendiril-
lebilirdi. Yine Rumeli kazaskerinin def-
terdar nezdindeki mîrî kâtibi denilen me-
muru ile birlikte istinaf ve temyize tâbi
olmayan malî davaları da hallederdi. Ni-
tekim 1784'te Sultan Selim Camii ima-
mı Abdullah Efendi'nin vefatı üzerine
mallarının bulunduğu bütün oda, san-
dık ve dolaplarını defterdar ile birlikte
mühürlemiş, cenaze kaldırıldıktan son-
ra mîrî kâtibiyle beraber Rüşen Efendi'-
nin şeyhliğini yaptığı Üsküdar'daki Hüdâ-
yî Tekkesi'nde saklandığı bildirilen mal-
larının sayımını ve teftişini gerçekleştiri-
mişti (Abdullah Lebîbâ, vr. 6^b-7^a).

Başbâki kulunun bir başka görevi de
ocaklara maaş verilmeden bir hafta ön-
ce defterdardan aldığı ve onun kuyruk-
lu imzasının bulunduğu buyrulduklar (bk.
KUYRUKLU BUYRULDU) ile birlikte sadra-
zam kapısına gelip bunları sadâret ket-
hüdâsına pençelettirmekti. Ardından ket-
hüdâ vasıtasıyla sadrazam tarafından
kabul edilir, buyrulduklar sadrazam tara-
findan görülüp *sah** işareti konulduk-
tan sonra kendisine verilerek defterda-
ra gönderilirdi. Başbâki kulu teşrifatta

da önemli bir yere sahipti. Ulûfe dağıtıl-
ırken ve *surre** çıkarılırken defterdar
ile birlikte divanda hazır bulunması ka-
nun gereği idi. Gerek bu sırada yapılan
törenlerden sonra, gerekse zafer tebri-
ki, kutlamalar gibi çeşitli vesilelerle pa-
dişah veya sadrazam huzuruna çıktığı
vakit kendisine en iyi cinsten bir hil'at
giydirilirdi (BA, KK, nr. 688, s. 3, 20, 21,
133).

Başbâki kulundan başka doğrudan def-
terdarlığa bağlı bir de cizye veya haraç
başbâki kulu vardı. Hakkındaki kayıtlar
XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar inen ciz-
ye veya haraç başbâki kulu, cizye dola-
yısıyla hazineye borcu olanlarla iltizâma
verilen cizye gelirlerini toplayan mülte-
zimlerden taahhüdünü yerine getirme-
miş veya borcunu vermemiş olanların ta-
kibini yapardı. Birbirinden ayrı iki memu-
riyet gibi görünmekle birlikte bazı hal-
lerde cizye başbâki kulu, başbâki kuluna
vekil olarak da tayin edilirdi. Nitekim
1806'da cizye başbâki kulu Mustafa Ağa,
başbâki kulu Mehmed Esad Bey'in işle-
rini görmek için resmen vekil olarak ta-
yin edilmişti (BA, KK, nr. 679). Cizye baş-
bâki kulu ayrıca kendi gelirlerinden dev-
let adına bazı harcamaları da yapabili-
rdi. 1770'te *riyâle** pâyesiyle Tuna se-
raskeri olan Ebû Bekir kaptanın gemi-
sindeki esirler için giyim eşyası satın al-
ma işini cizye başbâki kulu gerçekleştiri-
mişti (BA, Cevdet-Bahriye, nr. 12.005).

XVII. yüzyıla ait kayıtlara göre merkez-
deki bu memuriyetlerden başka taşra-
daki defterdarların emrinde çalışan baş-
bâki kulları da mevcuttu. Meselâ 1054'-
te (1644) Diyarbekir ve Anadolu defter-
darlarına bağlı başbâki kullarının tayin-
lerine dair kayıtlara rastlanmaktadır.
Muhtemelen bunlar aynı zamanda mer-
kezdeki başbâki kuluna da bağlı idiler.

Başbâki kulluğu, önemli görevleri do-
layısıyla, özellikle XVIII. yüzyıldan itiba-
ren çok rağbet görmüş ve defterdarlı-
ğın önde gelen memuriyetlerinden biri
haline gelmişti. Bu göreve yapılan ta-
yinler genellikle çavuşbaşılıktan, *surre*
eminliğinden, kapıcıbaşılıktan ve sipahi
ağalığından oluyordu. Ayrıca başbâki ku-
lu olarak görev yapıp sonradan vezirlik
pâyesini alanlara da rastlanmakta idi.
Nitekim başbâki kulu Hüseyin Ağa'ya
vazifesinde gösterdiği başarılar sebebi-
yle Anadolu'da tahsili mümkün olmayan
bazı *mukâtaa**'ları toplamak için vezâret
pâyesiyle Maraş beylerbeyliği verilmiş-

ti (Râşid, II, 44). Aynı şekilde XVII-XVIII.
yüzyıl devlet adamlarından Bekir Paşa,
Hasan Paşa ve Gürcü Mehmed Paşa da
daha önce başbâki kulluğu görevinde
bulunmuşlardı. Bu vazifenin önemi do-
layısıyla bazı devlet memurları başbâki
kulluğuna getirilmek için çeşitli yollar
da deniyorlardı. Nitekim 1785 tevciha-
tında tütün gümrükçüsü Mehmed Emin
Ağa başbâki kulu olabilmek için devlete
muayyen bir meblâğın temini yanında
ek olarak 7500 kuruş daha vereceğini
taahhüt etmişti. Böylece bu makama
önce vekâleten getirilmiş, taahhüt etti-
ği meblâğı teslim ettikten sonra da res-
men başbâki kulu olmuş, ancak bu va-
zifeye asaleten tayin edildiği gün def-
terdarın hazineye gitmesinde rehberlik
ettiği sırada azledilmişti (Vâsıf, s. 336).

Başbâki kulları aylık olarak topladık-
ları hâsılatı ve masrafları gösterir bir
defter tutarlardı. Bu defterlerde hâsılat
dökümü yapıldığı gibi başbâki kulu dai-
resinde mütat üzere kimlere aylık verili-
diği masraf kısmında belirtilirdi. Bunlar
mektûbî efendi kesedarı, kalem odacısı,
mehterhâne ustası ve mehterleri, def-
terdar saracı, Bâb-ı Defterî Camii hatibi
ve hazîne-i hümâyûn odacısı idi. Başbâ-
ki kulu dairesi ise saray avlusundan gi-
rilince sol tarafta bulunuyor, bunun kar-
şısında da maliye hazinesi yer alıyordu.
Başbâki Kulluğu 1249'da (1833) Cizye
Başbâki Kulluğu ile birleştirilmiştir. Tan-
zimat'ın ilânından birkaç yıl evvel kaldı-
rılmış, Tanzimat sonrasında ise bu vazife
maliye müfettişliği tarafından yürü-
tölmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 2, s. 104/1067; nr. 28, s. 209;
nr. 64, s. 42/114; BA, KK, nr. 258; nr. 679;
nr. 680; nr. 681; nr. 688, s. 3, 20, 21, 133; BA,
Cevdet-Bahriye, nr. 10.059; nr. 12.005; BA,
A.RSK, nr. 1482, s. 13, 20, 27; nr. 1488, s. 23,
52, 58, 70-71, 98, 113, 177; nr. 1497, s. 8,
49; nr. 1501, s. 90; nr. 1511, s. 1-2; Defterdar
Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (haz. Abdül-
kadir Özcan), İstanbul 1977, II, 80, 131; (1979),
III, 139, 181, 186; Silâhdar, *Nusretnâme* (Par-
maksızoğlu), II/2, s. 305, 406; Râşid, *Târih*, II, 44;
Subhî, *Târih*, vr. 149^b; Çeşmizâde, *Târih* (nşr.
Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s. 25; Şem'dâ-
nizâde, *Mürî't-tevârih* (Aktepe), I, 29, 32, 127,
170, 180; Abdullah Lebîbâ, *Târih*, Süleymaniye
Ktp., Esad Efendi, nr. 2158, vr. 6^b-7^a, 11^a, 18^a,
66^a; Vâsıf, *Târih* (İlgürel), s. 49, 178, 336, 340,
393; *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 16, 20, 56, 78, 83, 129,
131; Atâ' Bey, *Târih*, I, 275; Abdurrahman Ve-
fik, *Tekâlif Kavâid*, İstanbul 1328, I, 208; Uzun-
çarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 333-334, 361, 387;
a.mlf., *İlmiye Teşkilâtı*, s. 155; Pakalın, I, 149,
160; TA, V, 80, 377.

